

Дилафруз Махмуджановна ТУРДИЕВА,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
бўлим бошлиғи
dilyadiamond@gmail.com

ДИНИЙ ОМИЛНИНГ ТАРИХИЙ ЖАРАЁНЛАРДАГИ ТИЗИМЛИ ТАҲЛИЛИ

РЕЛИГИОЗНЫЙ ФАКТОР И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА СОВРЕМЕННОЕ ОБЩЕСТВО

THE RELIGIOUS FACTOR AND ITS IMPACT ON MODERN SOCIETY

Аннотация: Ушбу мақолада дин омили, унинг давлатлар сиёсатидаги ўрни, хусусан Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари тарихи ва ҳозирги кундаги аҳамияти, халқаро муносабатлардаги ўрни, дин шахс ва жамият ўртасидаги боғловчи, жаҳон ҳамжамияти сиёсий тизимида келишувга эришишдаги муҳим омил экани ҳақида сўз юритилади. Халқаро сиёсатда маданий ва диний омил ҳам бошқа омиللардан кам бўлмаган муҳим аҳамият касб этаётганига аҳамият берилган.

Калит сўзлар: дин, бағрикенглик, Жануби-Шарқий Осиё, Малайзия, секуляризм, қонун, ташилот, сиёсат.

Аннотация: В статье рассматривается роль и сущность религиозного фактора в политике, международных отношений стран, в частности в истории и современности стран Юго-Восточной Азии, а также говорится о том что религия считается важным фактором в достижении гармонии в мировой политике, соединяющим человека и общества. В международной политике культурный и религиозный фактор не менее важен других факторов.

Ключевые слова: религия, толерантность, Юго-Восточная Азия, Малайзия, секуляризм, закон, организация, политика.

Abstract: The article examines the role and essence of the religious factor in politics, international relations of countries, in particular in the history and modernity of the countries of Southeast Asia. Also says that religion is considered an important factor in achieving harmony in world politics, connecting people and society. In international politics, the cultural and religious factor is just as important as other factors.

Keywords: religion, tolerance, Southeast Asia, Malaysia, secularism, law, organization, politics.

Жаҳон сиёсати муайян давлатнинг ўзига хослиги ва урф-одатлари билан боғлиқ шароитлар ҳамда омиللар туфайли давлатларнинг миллий манфаатларидан келиб чиққан ҳолда мураккаб ва кўп қиррали муносабатдир.

Ўзбек тилига омил деб таржима қилинувчи атама лотин тилидан олинган бўлиб, сабаб, маълум жараённинг характери ва ўзига хос хусусиятларини аниқлаштирувчи ҳамда кучга келтирувчи ҳаракат маъносини англатади [1].

Тарихий жараёнларнинг тизимли таҳлили субъектив ва объектив шароит, жиҳат ва омиллариининг диалектик ўзаро таъсири билан яхлит манзарани талаб этади. Одатда, маълум жамият тарихини аниқлаштирувчи омиллари қаторига табиат, этник элемент, диний, тарихий воқеаларни киритиш мумкин. Бу омиллариининг барчаси универсал характерга эга бўлиб, жамиятнинг барча тури учун тадбик этиш мумкин.

Маълум йўналишлардан келиб чиққан ҳолда сиёсий омилга таъсир этувчи тизим турли кўринишга эга бўлса ҳам, лекин умумий тартибда у қуйидагилар билан боғлиқ ҳисобланади: иқтисодий, жўғрофий, этномиллий, диний, маданий, ижтимоий-сиёсий ва тарихий [2:17].

Омиллик нуктаи назари илмий феномен сифатида жамиятнинг тарихий-маънавий ривожланиш жараёнида шаклланиб, бойиб борган. Буни биз Геродотнинг “Тарих”, Н.Макиавелли ва Ф.Бэкон, Т.Гоббс, Т.Карлейл, М.Вебер, О.Шпенглер, Г.Гюнтер асарларида кўришимиз мумкин. Ривожланишнинг фаол босқичи ҳозирги кунда Ж.Корм, Дж.Рейнес, И.Д.Звягельская, А.И.Фурсов, А.В.Митрофанова ва бошқа етук сиёсатшунос мутахассислар илмий ишларида кўзга ташланади [3].

Сўнгги йилларда глобаллашув жараёни, чегараларнинг йўқолиши ва миллийлик хусусиятларининг йўқотилишига бўлган уринишлар жаҳон сиёсатида “инсон омили” ҳақида сўз юритилишига, бу ўз навбатида халқаро муносабатларнинг антропологияси деган тушунчанинг шаклланишига сабаб бўлди. Кўп ҳолларда жамият фаровонлиги ва маънавий

ҳолати билан узвий боғлиқ бўлган ижтимоий муаммоларнинг иноватга олинмаслиги билан изоҳланади. Сиёсий антропологиянинг мақсади халқаро муносабатларнинг инсон ва унинг давлатдаги ҳамда дунёдаги мавқеига таъсирини ўрганишдан иборат [4:93]. Сиёсатшуносликдаги кўзга кўринган ҳодисалардан бири Дж.Бейлис, С.Смит, П.Оуэнсларнинг “Жаҳон сиёсати глобаллашуви” номли асари бўлди. Бу асарда улар “инсон омили” атмасини кенгайтирадилар ва уни мураккаб тузилма сифатида кўриб чиқади [5].

Халқаро муносабатларда диннинг ўрни иқтисод ва сиёсатчилик муҳим деб ҳисобланмайди. Лекин дунёда турли динлар ниқоби остида юзага келаётган низо ва келишмовчиликлар жаҳон ҳамжамятига диний омилнинг қанчалар муҳим эканини, бу омил чегара билмаслигини, муайян давлат ҳудудида қолмаслигини такрор ва такрор эслатмоқда.

XX асрда динга бўлган салбий муносабат XXI асрга келиб тубдан ўзгарди, дин шахс ва жамият ўртасидаги боғловчи, жаҳон ҳамжамяти сиёсий тизимида келишувга эришишдаги муҳим омил сифатида кўрилади бошлади.

XX асрнинг ўрталаридан бошлаб терроризм халқаро ҳамжамятнинг муҳим омилларидан бири сифатида намоён бўла бошлади, албатта бу глобаллашувнинг тўғридан-тўғри оқибати ҳисобланмаса-да, глобаллашув билан техник боғлиқ ҳисобланади, зеро ўз амалиётида терроризм кўплаб усул ва технологиялардан фойдаланади. Жаҳон ҳамжамяти бу билан курашиб келаётгани ҳеч кимга сир эмас албатта, лекин терроризмни йўқотиш учун унинг моддий ва маънавий илдизларини йўқ қилиши лозим. Бу ҳақда соҳа мутахассиси А.К.Кронин ҳам қатор изланишлар олиб борган [6:39], ҳеч кимга сир эмас бугунги кунда терроризм дин ниқоби остида ўз фаолиятини олиб бормоқда. Бунга қарши курашда албатта қатор халқаро ташкилотлар ўз ҳиссасини қўшмоқда, жумладан фуқаро авиацияси халқаро ташкилоти, 1970 йилда қабул қилинган ҳаво кемаларининг ноқонуний қўлга олишга қарши кураш Гааг конвенцияси, 1985 йилда Интерпол таркибида жамоат хавфсизлиги ва терроризмга қарши кураш бўлимининг ташкил этилиши, шунингдек антитеррор коалицияларининг пайдо бўлиши

бунинг ёрқин исботидир [7:98]. 1948 йилдан 1993 йилга қадар инсон ҳуқуқларига доир 12 та йирик халқаро ҳужжатлар қабул қилинган [8].

Ҳозирги кунда халқаро сиёсатда маданий ва диний омил ҳам бошқа омиллардан кам бўлмаган муҳим аҳамият касб эта бошлади. Исталган жамият борки, ўзининг тил, адабий, бадиий маданиятини шакллантиради, шунингдек ижтимоий ҳаётини акс эттирувчи тартиб ва қоидаларни шакллантиради. Маданият мафкурадан юқори туриши ва айнан у инсоннинг жамиятда ким эканини аниқлаб берувчи омил ҳисобланади. Дин инсоният тарихидаги энг катта куч ҳисобланади. Жаҳон динлари инсоният орасида кенг тарқалиш имконига эга бўлса, миллий динлар бунинг акси, яъни улар тор доирада мавжуд бўлади, холос. Динлар тарихнинг турли даврларидаги тазйиқлар остидаги фаолиятига қарамай бугунги кунда у ўзининг юқори таъсир кучига эга эканини унутмаслик лозим. Хусусан, Жануби-Шарқий Осиё минтақасида ҳам ислом, христианлик ва буддавийлик динларининг таъсир кучи сезиларли даражада.

Жаҳон сиёсатида диний омилнинг кучайиши нафақат глобаллашув жараёни билан, балки халқаро муносабатларнинг кўп асрлик секуляризация жараёни билан ҳам бевосита боғлиқ ҳисобланади.

XX асрга келиб халқаро муносабатларнинг диний анъаналар доирасида намоён бўлишида диний омил ўзини борица намоён эта бошлади, у ҳақда турли назария ва қарашлар пайдо бўлди. Диний омил бу, аввало диний институтлар, тузилмалар, трансмиллий характерга эга нодавлат ташкилотларнинг сиёсий жараёнларга фаол қўшилишидир. Диний омилнинг намоён бўлиши диний бирлашмаларнинг дунёнинг турли нуқталарида хайрия фаолияти билан шуғулланиши, диннинг халқаро ҳуқуқ нормаларига таъсирида сезилади. Баъзи ҳолларда ўзини Ғарб ва жаҳон ҳамжамятига нисбатан диний фундаментализмнинг кучайишида намоён қилди.

Ж.Корм фикрига кўра, “динийликнинг сиёсат томонидан забт этилиши” содир бўлди [9:16-17]. Унинг фикрига кўра, “диний декорациялар” “ҳар ерда ҳозир динийлик” тасаввурини уйғотади, аслида эса мафкуранинг янги кўриниши пайдо бўлди.

Диний омил жаҳон сиёсатида 1980 йиллардан бошлаб ўзини намоён қила бошлади. Ислом революциясидан бир неча йил ўтиб, Р.Рейган собиқ СССРга қаршилигида у “яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги кураш” ҳақида фикр юритиб библиядаги образларга мурожаат қилди. Янги сайланган Иоанн Павел II социалистик тузумга қарши курашга қаттиқ киришди.

Диний омилнинг барча кўринишларидан фойдаланиш, инсонлар онига таъсирининг етарли даражада экани билан характерланади. Яқин Шарқда Фаластин ҳаракати мафкурасининг асосини ташкил этган араб миллатчилиги аввалига ғоявий жиҳатдан тўлдирилган бўлса, кейинчалик сиёсийлаштирилган ислом томонидан сиқиб чиқарилди.

1969 йили Саудия Арабистони қироли Фейсал ислом динига асосланган миллатлараро бутунжаҳон Ислом конференцияси ташкилоти (ҳозирги ислом ҳамкорлик ташкилоти)га асос солди. 1970 йилларда аксарият ислом давлатлари ҳамда Буюк Британияда ислом банклари тизими шакллана бошлади. Исроилнинг сиёсий ҳаётида диний партиялар муҳим роль ўйнади. Ҳиндистон аҳолисининг 80 % ҳиндуийлик динига эътиқод қилиши диний партияларнинг сиёсат сахнасида пешқадам бўлишларига имкон яратди. XX аср бошида Туркияда Мустафо Камол Отатурк томонидан диний ташкилотлар фаолияти қаттиқ назорат остига олинган бўлса, аср охирига келиб диний омил ички сиёсатнинг муҳим омилига айланди. Югославиянинг парчаланиши, Сербия ва Косовадаги жараёнларда ҳам диний омил муҳим роль ўйнаган [10]. Ички сиёсатда диний омилдан фойдаланишнинг ёрқин мисоли сифатида Саудия Арабистони қироли Фахднинг 1982-2000 йилларда олиб борган сиёсатини келтириш мумкин. Ислохотлар натижасида ушбу давлат ислом динига асосланган замонавий иқтисодиётга ва ижтимоий соҳаси ривожланган давлатга айланди. Эрондаги инқилобларга жавоб тариқасида ва араб оламида қироликнинг мавқеини кўтариш мақсадида Фахд, энг аввало, эътиборни муқаддас жойларни сақлашга қаратди. Бу жараёнлар албатта, мамлакатда янгиланишга қарши бўлганлар учун қўл келди, улар бу каби жараёнларга қарши турдилар, ислом халифалигини тузишни мақсад қилган исломийлаштириш – исломни сиёсийлаштириш

ҳаракатлари юзага кела бошлади.

Сиёсий ҳаётда диний омилдан фойдаланилганлик ҳолатини Лотин Америкасида ҳам кўришимиз мумкин. 1968 йил Колумбияда ўтказилган иккинчи Лотин Америкаси епископлари конференциясида қабул қилинган баённомага кўра, Лотин Америкасининг аксарият ҳудудларида ноҳақлик ҳукм сурмоқда, мавжуд тузумлар инсон ҳуқуқларини поймол этмоқдалар. Бу каби ҳолатлар тубдан ўтказиладиган қайта қуришга олиб боради, дейилган [11:326]. Бу озодлик ҳаракатлари учун қўйилган илк қадам эди. Колумбиялик руҳоний К.Торрес, инқилобчи ҳисобланмаган ҳар қандай католик, гуноҳлар ичида яшовчи шахс ҳисобланади [11:327], дея инсонларни озодлик учун ҳаракатларда иштирок этишга даъват этган.

Сўнгги йилларда протестантизм Шарк мамлакатларида ўзининг фаолиятини кенгайтиришга муваффақ бўлди. Аксарият инсонларни, ибодат тури ва шакли – энергетик ва очиклилик, оммавий маданият белгиларини ўзида жамлашга рухсат бериши жалб этади. Шунингдек, ибодат вақтида замонавий кўшиқлар сўзларини ибодат сўзларига ўзгартириб, ўзларига мослаштиришга рухсат берадилар [12:97].

Нодавлат ташкилотлар ҳам замонавий муаммоларни ҳал этишда диний омилдан фойдаланишга ҳаракат қиладилар. 2009 йилнинг 8-12 октябрида ўтказилган “Цивилизациялар мулоқоти” номли жаҳон жамоатчилик форумининг Родос декларациясида шундай дейилади:

“Жаҳон молиявий инқирози вақтида жаҳон динлари маънавий ва инсоний қадриятларни ажратиш олишда муҳим ўрин эгаллайди, инсонларга инсоният манфаатларига масъуллиқни эслатиб туради.

Динлар бу вазифани мукамал даражада бажаришга қодир бўлиб, умуминсоний манфаатлардан келиб чиққан ҳолда бир-бирини тўлдиради.

Биз барчага мурожаат қилган ҳолда, инсоният бир-бирини янада яхши тушуниши, ҳурмат қилиши ҳамда ҳамжиҳатликда яшаши учун бирор динга эътиқод қилиши ёки қилмаслигидан қатъий назар муайян динни, ёнма-ён яшаётган бошқа дин вакиллари

урф-одатлари, диний таълимотлари, анъана ва маросимларини ўрганишга чақирамиз” [13].

Диний омилнинг халқаро муносабатлардаги ўрнини ифодаловчи ёрқин мисоллардан яна бири сифатида Рим папаси Францискнинг 2014 йил май ойида Иорданияга қилган ташрифи чоғида, Исроил ва Фаластинликлар ўртасида тинчлик музокараларини Ватиканда ўтказиш таклифини келтиришимиз мумкин.

Диний омилнинг объектив таъсири, анъанавий қадриятлар тизимига содиқлик ёки унга нисбатан бефарқлик турли тўсиқлардан юқори ҳолда жамиятдаги ҳар бир инсоннинг дунёқарашини белгилашда намоён бўлади ва анъаналарга муносабатидан келиб чиқиб ажратади. Диний институтлар инсонларнинг диний эҳтиёжлари ортиши ёки камайишидан қатъий назар аввалгидек, ўз таълимотларидан келиб чиққан ҳолда фаолият юритишни давом эттирмоқдалар.

Диний омил диний ташкилотларнинг давлат билан муносабатларида ҳам намоён бўлади. Черков-давлат муносабатлари жамиятнинг эътикод, дин ва диний институтларга муносабати каби ўзгармоқда. Давлат ўз манфаатларидан келиб чиққан ҳолда, диний институтларга таъсирини ўтказиши мумкин, хусусан, динлараро ва конфессиялараро низоларни ҳал этиш имкониятига эга, жамият эса қийин вазиятларда машҳур руҳонийларга мурожаат қилиш имкониятига эга.

Динлар ва маданиятлараро мулоқот бугунги кунда дунёвий ёки динлараро лойиҳалар доирасида олиб борилмоқда. Шунга қарамай, буни “доимий сулҳ” деб ҳам аташ мумкин. Дин эса, аввалгидек ижтимоий ривожланишнинг муҳим кўрсаткичи сифатида қолмоқда, диний омил эса замонавий сиёсатнинг ҳақиқатига айланмоқда [14].

Асрлар мобайнида диний низолар турли давлатларнинг ташқи сиёсатида таъсир этиб келган. Диний шиорлар янги ерлар ва савдо йўллариининг босиб олиниш йўлидаги ташқи сиёсий ва ташқи иқтисодий жараёнларда кенг қўлланилган. Диний омил кўплаб диний низо ва урушларга сабабчи бўлган. Конфессиялараро қарама-қаршилик ҳозирги кунга қадар нафақат халқаро балки ҳарбий қарама-қаршиликларни ҳам юзага келтиришга сабабчи бўлиб қолмоқда. Диний низоларни юзага келтирувчи ҳаракат

асосчилари ва унинг иштирокчилари нафақат конфессиялараро, балки ижтимоий-сиёсий ва молиявий-иқтисодий муаммоларни ҳам ҳал этганлар.

Мутахассислар томонидан диннинг замонавий жамиятга қайтишини эътироф этишлари умумий характерга эга бўла бошлади. Америкалик сиёсатшунос Самюэль Хантингтон, XX асрнинг охири турли динларнинг қайта тикланишининг гувоҳи бўлди, деб таъкидлайди [15:70]. Бунда диний омил нафақат шахсий ҳаётга, балки инсоният фаолияти, жумладан сиёсатга ҳам ўз таъсирини ўтказиши назарда тутилади.

Диний-фалсафий қарашларнинг динамик тизими сифатида диний омил замонавий жамият ва давлат диний ташкилот ҳамда уюшмаларини мувофиқлаштириш шартига эга, жамият ҳаётига таъсир ўтказади. Таомилга кўра, у фуқароларнинг давлатга садоқатини аниқлайди, бир дин вакиллариини бирлаштиради, давлатнинг ижтимоий ҳаётига интеграция ва барқарорлаштириш элементларини киритади.

Тарихда ўтиш даврининг турли босқичларида давлатнинг кучи заифлашган вақтда, диний омил ижтимоий муносабатларнинг кескинлашувига, конфессиялар ва миллатлараро низоларнинг келиб чиқишига ҳам сабабчи бўлган.

Дин билан боғлиқ бўлган ғоя, қадрият, кўрсатмалар одатда, сиёсий ҳаётнинг таркибий қисмига айланади. Дин, халқнинг миллий ва тарихий анъаналарининг таркибий қисми сифатида намоён бўлган ҳолда унинг маданий меросини қамраб олади.

Ҳозирда минтақалардаги динларнинг ўрни, унга бўлган муносабатнинг қандай эканини у ерда мавжуд диний ташкилотлар ва улар фаолиятларидан билиб олишимиз мумкин.

М а л а й з и я Ф е д е р а ц и я с и н и н г конституциясида конфессионал асосдаги айирмачиликни тақиқловчи моддалар мавжуд. Шунингдек, мусулмонлар орасида бошқа динга ёки исломнинг суннийликдан бошқа йўналишларига тарғибот олиб бориш қаттиқ тақиқланади. Яна шу нарса таъкидланадики, ҳар бир расман тан олинган диний жамоа ўзининг шахсий мулкидан бемалол фойдаланиб, ички ишларни олиб боришлари, хайрия, миссионерлик ташкилотларини ва ўқув

юртларини таъсис этишлари қонунга мувофиқ равишда уларда иш юритишлари мумкин. Давлат муассасалари диний ташкилотларнинг ишларида молиявий ҳамкорлик қилишлари, шу билан бир вақтда уларнинг даромад ва харажатларини назорат қилишлари мумкин. Мусулмонларнинг руҳоний раҳбарлари вилоят султони сифатида, монархия асосидаги тузум мавжуд бўлмаган жойларда эса улар давлатнинг энг юқори раҳбари сифатида тан олинади. Вилоят раҳбарларининг асосий вазифаси шариат қонунларининг бажарилишини назорат қилишдан иборат.

1963 йилда Саравакда қабул қилинган конституцияда шундай модда мавжудки, ислом дини ишлари бўйича маҳаллий кенгашнинг уч аъзоси вилоятнинг олий маъмуриятига кириши шарт. Сабах ва Саравак ҳокимлари маҳаллий мусулмонларга федерал ҳукумат томонидан молиявий ёрдам бериш ҳуқуқига эгадирлар. Ислом давлат дини деган қонун Малайзиянинг бу икки вилоятларига татбиқ этилмаган.

XX асрда давлат ва дин муносабатлари бир неча бор ўзгарди. Филиппин, Шарқий Малайзия, Жанубий Вьетнам, Сингапур ва Бирма қонунчилигида давлатнинг динга муносабати ўндан беш ҳолатда секуляристик (давлат ва динни ажратиш) табиатга эга бўлди. Бруней ва Ғарбий Малайзияда (хусусан, малай штатларида) ислом давлат дини эди. Камбоджа ва Тайландда давлат дини деб буддавийлик қабул қилинган, аммо биринчи ўринда виждон эркинлиги ҳақидаги қонун эълон қилиниб, ундан кейингина диний эътиқод билан келишувчилик тан олинган. Индонезиядаги вазият ўзининг герметиклиги (ўз шаклини осонгина ўзгартирувчанлиги) билан ажралиб туради. Натижада бу давлатни секуляристик деб ҳам, диний деб ҳам аташ мумкин.

Минтақадаги баъзи мамлакатларда мусулмон жамоаларига нисбатан уларнинг ўтмишдаги ва ҳозирдаги талабларига қараб муносабатда бўлинади.

Селангор, Паханга, Негри Сембилан, Малаккада ислом динига маҳаллий мажлиснинг буйруғи билан ўтилди. Селангорда фақат қозининг ёзма рухсатномаси билангина исломдан таълим бериш мумкин эди. Кедах, Перлис, Келантан, Паханга, Негри Сембилан, Пенангада ҳам ҳуқуқни мажлис белгиларди,

аммо Тренгануда эса диний департамент белгиларди. Бу ерда масжидларда исломдан бошқа динга тарғибот ишларини олиб борганлар, Селангор, Келантан, Негри Сембилан, Кедах, Перлис, Пахангда ислом динини бузганлар ва саҳна асарларида Куръондан цитата келтирганларга нисбатан жарима, қамоқ жазоси белгиланди. Барча қонунбузарликлар махсус назоратчилар томонидан ҳисобга олиб бориларди. Улар полиция билан ҳамкорликда жинойтчиларни жазолар эдилар. Тренгану ва Келантанда 1915, Перлисида 1930, Жохорда 1934, Негри Сембиланда 1957, Саравакда 1967 йилдан бошлаб закот бермаганларни жазолай бошладилар. Бир қатор вилоятларда жума намозига келмаганлар ва рўза тутмаганлар жаримага тортилдилар.

Перакда ислом ишлари ва малайзия одатлари бўйича департамент “хаёлни бузадиган” кийим кийишни деярли тақиқлаб қўйганди; бундай кийимлар қаторига европача тикилган шим ва юбкалар кирарди [16:92-96].

Мазкур вақтда, шуниси аниқки, Жануби-Шарқий Осиёдаги ислом мамлакатлари халқаро саҳнага чиқиш масаласидек жуда муҳим масалани ечишга ҳаракат қилмоқдалар. Мана шу муносабатлар билан исломий йўналиш ташқи сиёсатда муҳим аҳамият касб этади. Индонезия ва Малайзиянинг халқаро саҳнада ислом умматига тегишли масалаларни ечишга ҳаракат қилиши ҳамда ислом оламидаги йўл қўйилаётган камчиликларни ҳал қилишга ҳаракат қилиши араб оламига унчалик ёқавермайди.

Шуни ҳам инобатга олиш керакки, ҳозирги кунда бу ҳудудда христиан миссионерлари ҳам кўпайиб қолган, улар асосан аҳолининг камбағал қатламига ижтимоий ёрдам кўрсатган ҳолда ўз фаолиятларини олиб борадилар. Шу туфайли ҳам ҳозирда бу минтақада христианлик дини кўпайиб бормоқда. Бу албатта, ўзга дин вакилларига нисбатан ёмон кўз билан қараш, уларни камситишни англатмайди.

Олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, бу минтақада бир вақтнинг ўзида бир неча дин вакиллари истиқомат қиладилар. Улар ўртасида ўзаро адоват, хусумат ёки қарама-қаршиликлар мавжуд эмас. Бир дин вакили ўзга дин вакилига душман сифатида эмас, балки аксинча, ўзининг биродари ёки

ўз динининг вакили сифатида қарайди, бир-бирини камситмайди.

Хулоса ўрнида шуни ҳам айтиб ўтиш жоизки, бу ҳудуддаги кўп миллатли ва кўп конфессияли вазиятда ҳам турли низолар келиб чиқмаётганидан ибрат ва намуналарни олишимиз мумкин, шунингдек, бағрикенгликнинг илмий тамойилларини ишлаб чиқишда бу минтақани атрофлича ўрганиш ва тадқиқ этишнинг ўрни катта деб ҳисоблаймиз.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Фактор // Большая советская энциклопедия: в 30 т. / гл.ред. А.М. Прохоров. – 3-е издание. — Москва: “Советская энциклопедия”, 1969-1978.
2. Переяшкин А.В. Религиозный фактор в современной мировой политике. Диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук. Пятигорск – 2015. – С. 17,
3. Корм Ж. Религиозный вопрос в XXI веке. Геополитика и кризис постмодерна. – Москва: “Институт Общегуманитарных Исследований”, 2012; Звягельская И.Д. Религиозный фактор в палестино-израильском конфликте // Религия и конфликт /под ред. Малашенко А. и Филатова С. – Москва: “Росспэн”, 2007; Митрофанова А.В. Религиозный фактор в мировой политике и проблема «цивилизаций» // Век глобализации. 2008.
4. Баталов Э.Я. Антропология мировой политики и международных отношений. – Москва: Аспект Пресс, 2010. – С. 93.
5. The Globalization of World Politics: an Introduction to International Relations / John Baylis, Steve Smith, Patricia Owens. 4th edition. New York: Oxford Univ. Press, 2008.
6. Cronin A. K. Behind the Curve .Globalization and International Terrorism // International Security. 2002. 27(3). Winter/Spring. – P. 39.
7. Chalk P. West European Terrorism and Counter Terrorism: The Evolving Dynamic. New York: St Martin’s Press, 1996. – P. 98.
8. Инсон ҳуқуқлари декларацияси (1948), Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш Европа конвенцияси (1950), Ирқий камситишнинг барча турларини тақиқлаш бўйича халқаро конвенция (1965), Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар ҳақидаги халқаро пакт (1966), Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги Америка конвенцияси (1979), Аёлларни камситишнинг барча турларига барҳам бериш тўғрисидаги конвенция (1979), Инсон ва халқлар ҳуқуқлари бўйича африка хартияси (1981), Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция (1984) ва б.
9. Корм Ж. Религиозный вопрос в XXI веке. Геополитика и кризис постмодерна. – Москва: Институт общегуманитарных исследований, 2012. – С. 16–17.
10. Польшинский Д.И. Конфессиональные аспекты международных отношений и мировой политики. Доступ: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/relohn.htm>. (дата обращения: 14.05.2020).
11. Лейн Т. Христианские мыслители. – Москва: 1997. – С. 326-327
12. Религия и глобализация на просторах Евразии / Под ред. А.Малашенко, С.Филатова. – Москва: 2009. – С. 97.
13. Родосская декларация 2009 года. Доступ: <http://www.ageev.net/2009/10/mirovoj-obshhestvennyj-forum-dialog-civilizacij/> (дата обращения: 14.05.2020).
14. United Nations Human Development Report. New York: United Nations Development Programme? 2003. URL: http://www.unicef.org/hdr/hdr2003/hdr03_complete.pdf
15. Л.Е.Земляков. Религиозный фактор политической культуры. Весник БДУ. Сер.3. 2006. № 3. – С.70.
16. Мец. А. Мусульманский Ренессанс. – М., 1973. – Б. 92-96.
17. Yovkoshev, S. (2018). ISLAM IN UZBEKISTAN: THE HISTORY AND MODERNITY. The Light of Islam, 2018(1), 2.